บทที่ ๕
สรุป

ผลการศึกษาจิตรกรรมเทพผู้พิทักษ์ที่อาคารพุทธสถานหลัก ๔ แห่ง อันได้แก่ พระอุโบสถวัดราชนัดดาราม พระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม พระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม และพระอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาส อันเป็นจิตรกรรมที่เขียนขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้ สามารถให้ข้อมูลสรุปถึง ภาพรวมเทพผู้พิทักษ์ในแต่ละอาคารได้ดังนี้

๑. ภาพเทพผู้พิทักษ์จากอุโบสถวัดราชนัดดาราม

ภาพเทพผู้พิทักษ์บนบานประตู ยังไม่สามารถสรุปได้แน่ชัดว่า ช่างเขียนมีจุดมุ่งหมายเดิมว่าหมายถึงเทพกลุ่มใด แต่จากการพิจารณาโดยใช้องค์ประกอบของภาพ การแต่งกาย ลักษณะหน้าตา และท่าทางขององค์เทพประธาน และบริวาร สันนิษฐานว่า ช่างอาจมีความตั้งใจในการวาดให้เป็นตัวแทนของเทวะ (ฝ่ายธรรมะ) และอสุระ (ฝ่ายอธรรม) ที่เสด็จมาสักการะบูชาพระพุทธองค์ ผู้เป็นประธานแห่งจักรวาล (ที่ได้ถ่ายทอดและจำลองมาเป็นอาคารอุโบสถหลังนี้)

มหาวิทยาลัยศิลปากร ศูนย์วิทยทรัพยากร

ภาพเทพผู้พิทักษ์บนบานหน้าต่าง ภาพเทพผู้พิทักษ์ตรงส่วนกลางเป็นภาพเทพพระเคราะห์ทั้งสิบองค์ (รวมพระมฤตยู) โดยมีภาพเทพประจำทิศ และเทพผู้ทรงฤทธิ์อีก ๑๐ องค์ เขียนสกัดที่ส่วนหน้าและหลังเทพพระเคราะห์ไว้ สำหรับด้านท้ายของอุโบสถ เขียนภาพเทพผู้พิทักษ์ประเภท "เทวบุตร์" หรือเทพชั้นรอง ที่เป็นผู้คุ้มครองดูแลศาสนาพุทธเอาไว้อีก ๘ องค์

ภาพต่างๆเหล่านี้ คงตั้งใจให้มีความหมายเพื่อเป็น ผู้คุ้ มครอง ป้องกันมิให้ความชั่วร้ายเข้าสู่ภายในอาคารตามคติ "อารักษ์"เดิม และอาจมีความหมายรวมถึง เทพผู้สถิตย์อยู่ในตำแหน่งต่างๆของจักรวาล ซึ่งอาจพิจารณาเพิ่มเติมได้จาก การเขียนภาพวิมาน และกลุ่มดาวฤกษ์ ตลอดจนภาพการเทศนาและการเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ของพระพุทธองค์ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นการจำลองความหมายคติของภูมิจักรวาล มาเป็นอาคารพุทธสถานแห่งนี้

๒. ภาพเทพผู้พิทักษ์จากวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม

ภาพเทพผู้พิทักษ์บนบานประตู ยังไม่สามารถสรุปได้แน่ชัดว่า ช่างมีจุดมุ่งหมายเดิม ว่าหมายถึงเทพองค์ใด แต่ก็อาจให้ข้อสันนิษฐานถึงเทพเหล่านี้ได้ว่า เทพที่อยู่ประตูด้านหน้า แสดงภาพในลักษณะของเทพคู่ (คือมีลักษณะและท่าทางคล้ายคลึงกัน แต่มีความแตกต่างกันในส่วนของรายละเอียด เช่น ภาพเทพผิวขาวประทับม้า (ช้าง)สีดำ และภาพเทพผิวดำประทับบนม้า (ช้าง)สีขาว เป็นต้น) อันน่าจะหมายรวมถึง ธรรมชาติของโลก ที่มีสิ่งคู่กัน เช่น ธรรมะกับอธรรม เป็นต้น ซึ่ง

อาจเชื่อมโยงไปถึงคติของเทวะ และอสุระ (ดังเช่น ภาพจากบานประตูวัดราชนัดดาที่ได้กล่าวมาแล้ว) ส่วน ภาพทางประตูด้านหลัง ซึ่งแสดงเป็นภาพเทพที่มีลักษณะเหมือนกัน โดยบานหนึ่งถือแส้หางนกยูง ส่วนอีกบานหนึ่งถือพัดใบลาน และมีบริวารด้านล่าง ถือสิ่งสักการะประเภท พุ่มดอกไม้ - โคมไฟนั้น อาจแสดงถึงการคุ้มครองดูแลรักษาพระพุทธองค์ ตลอดจนการมาเฝ้าสักการะบูชาพระพุทธองค์เนื่องในวาระพิเศษด้วย

ภาพเทพผู้พิทักษ์บนบานหน้าต่าง ภาพเทพผู้พิทักษ์บนบานหน้าต่าง ด้านขวา(ขององค์พระประธาน)เป็นภาพเทพพระเคราะห์ (และเทพที่ยังไม่สามารถกำหนดพระนามได้แน่ชัด) ส่วนหน้าต่างด้านซ้าย เป็นภาพของเทพประจำทิศ และเทพผู้ทรงฤทธิ์รวม ๑๐ องค์

ภาพบนบานประตู/หน้าต่าง ได้ถูกจัดวางไว้อย่างเป็นระเบียบ ซึ่งนอกจากตั้งใจให้มีความหมายถึง "อารักษ์" ผู้รักษาทวารและบัญชรแล้ว ภาพเหล่านี้ น่าจะเป็นการจัดวางตำแหน่งให้กลมกลืนไปกับ การพยายามสร้างให้พระวิหารหลวงแห่งนี้ กลายเป็นศูนย์กลางของจักรวาล คือ เขาพระสุเมรุ (ด้วยการเขียนภาพโลกสัณฐานเอาไว้ตามส่วนต่างๆภายในพระวิหารหลวง) การเขียนภาพเทพเหล่านี้ จึงดูสอดคล้องไปกับพื้นที่ภายในพระวิหาร ซึ่งกลายเป็นส่วนหนึ่งของเขาพระสุเมรุ ไปตามนัยแห่งการสมมุตินั้นแล้ว

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

๓. ภาพเทพผู้พิทักษ์จากอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม

ภาพเทพผู้พิทักษ์บนบานประตู ภาพเทพผู้พิทักษ์บนบานประตูของอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม ทางด้านหน้าเป็นรูปปรากฏอันเป็นกิจกรรมของ พระอิศวรทั้ง ๔ บาน ส่วนทางด้านหลังเป็นรูปปรากฏอันเป็นกิจกรรมคู่ของพระอิศวรและพระอุมา ๑ บาน พระนารายณ์กับพระลักษมี ๑ บาน พระขันทกุมาร และพระพรหมอีกองค์ละ ๑ บาน อย่างไรก็ตามยังไม่สามารถหาความสัมพันธ์ที่ชัดเจนของบานประตูนี้ได้

ภาพเทพผู้พิทักษ์บนบานหน้าต่าง ภาพเทพผู้พิทักษ์บนบานหน้าต่างของอุโบสถวัดสุทัศน์นั้น ส่วนใหญ่ เป็นภาพเทพที่มีเรื่องราวเกี่ยวเนื่องกับคัมภีร์นารายณ์สิบปางเกือบทั้งสิ้น (แต่พบว่าบางรูป ยังไม่สามารถสอบค้นเรื่องราวและที่มาของภาพได้) อย่างไรก็ตาม ยังไม่ทราบถึงระเบียบและความสัมพันธ์ของการวางตำแหน่งภาพเทพองค์ต่างๆ บนบานหน้าต่างนี้ได้ เนื่องจากรูปปรากฏอันเป็นกิจกรรมของเทพองค์ต่างๆ อยู่ในตำแหน่งที่ปะปนกัน

๔. ภาพเทพผู้พิทักษ์จากอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาส

ภาพเทพผู้พิทักษ์บนบานประตู ภาพบนบานประตูมุขด้านทิศตะวันออก ให้ความสำคัญแก่พระนารายณ์มากเป็นพิเศษ ซึ่งก็สอดคล้องกับภาพเทพบนบานหน้าต่าง ที่พบว่า มุขทางด้านนี้เป็นภาพแสดงกิจกรรมของพระนารายณ์ทั้งสิ้น

บานประตูมุขด้านทิศใต้ ตรงบานประตูคู่กลาง เป็นภาพของพระอิศวรกับพระอุมา บนหลังโคนนทิ และภาพพระพรหมทรงหงส์ อันเป็นเทพสำคัญยิ่งของศาสนาฮินดู ส่วนบานประตูด้านข้างเป็นภาพเทวสตรีที่ยังไม่อาจสรุปได้แน่ชัดว่าเป็นเทพองค์ใด แต่เข้าใจว่าคงเป็นชายาของเทพผู้ทรงฤทธิ์

บานประตูมุขด้านทิศตะวันตก เป็นภาพของกลุ่มเทพชั้นรอง ซึ่งเข้าใจว่า อาจจะเกี่ยวข้องกับการดนตรี โดยอาจมีความสัมพันธ์กับพระพุทธรูปประธานที่มีฉากหลังเป็นดาวดึงส์พิภพ

บานประตูมุขด้านทิศเหนือ ให้ความสำคัญกับพระพรหมค่อนข้างมาก โดยเขียนเป็นภาพพรหม ๔ รูปปรากฏ ส่วนที่เหลือ ๒ บานเป็นรูปเทพบุรุษและเทวสตรีที่ภาพค่อนข้างลบเลือน

ภาพเทพผู้พิทักษ์บนบานหน้าต่าง ภาพบนบานหน้าต่างทั้งหมด เป็นภาพเทพผู้พิทักษ์ที่ส่วนใหญ่ มีความเกี่ยวเนื่องกับเรื่องราวในคัมภีร์นารายณ์สิบปาง (แต่ก็มีบางภาพที่ยังไม่สามารถทราบได้ว่า มีที่มาจากวรรณกรรมเรื่องใด) โดยสามารถสรุปถึงภาพเทพผู้พิทักษ์บนบานหน้าต่างอุโบสถแห่งนี้ได้ดังนี้

ภาพบนบานหน้าต่างของมุขด้านตะวันออก เป็นภาพเทพที่แสดงถึงความสำคัญของพระนารายณ์ โดยเขียนเป็นภาพแสดงรูปปรากฏของพระนารายณ์ในอวตารต่างๆ เพื่อช่วยเหลือโลก ภาพเหล่านี้ส่วนใหญ่มาจากเรื่องในคัมภีร์นารายณ์สิบปาง

ภาพบนบานหน้าต่างของมุขด้านทิศใต้ เขียนเป็นภาพของพระคเณศใน ๔รูปปรากฏอยู่บนหน้าต่างทั้ง ๔ บาน

ภาพบนบานหน้าต่างมุขด้านทิศตะวันตก ภาพทางด้านนี้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของพระอิศวรเป็นพิเศษ โดยส่วนใหญ่เป็นภาพที่สืบเนื่องจากคัมภีร์นารายณ์สิบปาง ซึ่งเน้นถึงกิจกรรมของพระอิศวรที่เป็นผู้ปราบอธรรม และดูแลโลก

ภาพบนบานหน้าต่างมุขด้านเหนือ เขียนเป็นภาพเทพที่เกี่ยวกับพระนารายณ์ ๒ รูปปรากฏ ได้แก่ พระพลเทพ และทุลกีอวตาร ส่วนที่เหลืออีก ๒ บาน เป็นภาพพระขันทกุมาร และพระเทวริงค์ (ที่ยังไม่สามารถสอบค้นเรื่องได้)

จิตรกรรมเทพผู้พิทักษ์พุทธสถาน สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่ได้นำมาศึกษาครั้งนี้ พบว่ามีความแตกต่างไปจากเทพผู้พิทักษ์ในสมัยก่อนหน้านี้อย่างเห็นได้ชัด โดยแต่เดิมภาพเทพผู้พิทักษ์พุทธสถานในสมัยอยุธยาเท่าที่พบนั้น ส่วนใหญ่เขียนเป็นภาพเทวดายืนแท่นแบบประเพณีที่มีลักษณะคล้ายกัน โดยภาพเหล่านี้ มิได้ให้ความหมายว่าแสดงถึงเทพองค์ใดอย่างแน่ชัด แต่เป็นลักษณะภาพรวมอันหมายถึงเทพผู้คุ้มครอง หรือ “อารักษ์” ประจำพุทธสถานเท่านั้น

มหาวิทยาลัยศิลปากร ลิขสิทธิ์

ส่วนภาพเทพผู้พิทักษ์พุทธสถานสมัยรัตนโกสินทร์ที่ได้นำมาศึกษาครั้งนี้ พบว่า ได้มีการอัญเชิญเทพต่างๆ มารักษาพระทวารและบัญชรเป็นการเฉพาะองค์ที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละบาน ซึ่งเป็นการเน้นให้เห็นถึงเรื่องราวและความสำคัญของเทพผู้พิทักษ์ให้มีบทบาทมากขึ้นกว่าเดิม สำหรับภาพเทพผู้พิทักษ์ที่ได้อัญเชิญมาเป็นเทพผู้พิทักษ์พุทธสถานเหล่านี้ สามารถจัดประเภทตามผลการศึกษาออกได้ดังนี้

๑. ทิศปาล (เทพผู้รักษาทิศ)

๒. เทพพระเคราะห์

๓. เทพผู้ทรงฤทธิ์ และเทพที่เกี่ยวเนื่องกับคัมภีร์นารายณ์สิบปาง

๔. เทพชั้นรอง (กลุ่มเทวบุตร์)

๕. เทพอื่นๆ

ภาพเทพต่างๆอันมีที่มาจากศาสนาฮินดูเป็นสำคัญนี้ เทพทุกองค์ล้วนอยู่ในฐานะเทพผู้ทรงฤทธิ์ที่มีพลังอำนาจ ทั้งการสร้างสรรค์และการทำลายสิ่งชั่วร้าย จึงมีความเหมาะสมที่อัญเชิญมาเป็นผู้พิทักษ์พุทธสถาน รูปปรากฏเทพเหล่านี้ ได้ถ่ายทอดมาจากเนื้อหาในคัมภีร์ทางโหราศาสตร์ และไสยศาสตร์ โดยเฉพาะคัมภีร์นารายณ์สิบปางของไทย (ที่คงรับเทวปกรณัมเดิมมาจากอินเดีย ครั้งก่อนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และได้นำมาดัดแปลงเนื้อหาบางอย่างตามความนิยมของคนไทยในสมัยนั้นด้วย จึงทำให้มีเนื้อหาบางสิ่งเปลี่ยนไปจากคัมภีร์ของทางอินเดียอยู่บ้าง) โดยช่างเขียนได้ถ่ายทอดออกมาเป็นเทพผู้พิทักษ์ได้อย่างเหมาะสมกับคติของ "อารักษ์"เดิม อันหมายถึงผู้ปกป้องคุ้มครองรักษาศาสนสถาน สิ่งนี้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่ลึกซึ้ง และการผสมผสานกัน ระหว่างพุทธศาสนา และศาสนาฮินดูในสมัยก่อน ได้เป็นอย่างดี เทพผู้พิทักษ์เหล่านี้ เมื่อสังเกตดูจะเห็นได้ว่า ได้เขียนไว้ที่ด้านในของบานประตู/หน้าต่าง ซึ่งนอกจากเป็นผู้ปกป้องไม่ให้สิ่งชั่วร้ายเข้าสู่ภายในตัวอาคารแล้ว ขณะที่ปิดบานประตู/หน้าต่าง ภาพของเทพเหล่านี้ก็ยังเป็นเสมือนผู้บูชาพระพุทธเจ้าอยู่เป็นนิจกาลสมัยด้วย

ภาพของเทพพระเคราะห์และเทพประจำทิศนั้น แม้มิได้มีความสัมพันธ์กับคัมภีร์นารายณ์สิบปางอยู่มากนัก แต่ก็มีความเกี่ยวข้องกันในเรื่องกำเนิดของวิมานองค์เทพอยู่บ้าง[1] การเขียนภาพเทพพระเคราะห์และเทพประจำทิศ (รวมถึงกลุ่มเทวบุตร์ และเหล่าเทวะ-อสุระ) เหล่านี้ น่าจะเป็นการเขียนขึ้นเพื่อให้สอดคล้องกับคติการจำลองภูมิจักรวาลของอาคารแต่ละหลังมากกว่าเพื่อจุดประสงค์อื่น โดยที่อุโบสถวัดราชนัดดา ได้เขียนจิตรกรรมภายในเป็นรูปวิมาน และกลุ่มดาวฤกษ์ที่

---

[1] กำเนิดของวิมานเทพนพเคราะห์ ปรากฏในคัมภีร์นารายณ์สิบปาง ฉบับคุณหญิงเลื่อนฤทธิ์ ว่า พระอิศวรเป็นผู้สร้างวิมานขึ้น ให้เดินเวียนรอบเขาพระสุเมรุ อ้างถึงไว้ใน สมบัติ พลายน้อย ,จันทรคตินิยาย (กรุงเทพ : โรงพิมพ์บริษัทสามัคคีสาร,๒๕๓๗) ,หน้า ๑๒๗-๑๒๘.

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

หมายถึงสรวงสวรรค์ อันมีพระอาทิตย์และพระจันทร์โคจรอยู่ ตลอดจนภาพการแสดงธรรมของพระพุทธเจ้าที่ผนังด้านหลัง สิ่งนี้น่าจะหมายถึงการจำลองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์บนยอดเขาพระสุเมรุ ส่วนวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม ก็เขียนจิตรกรรมภายในเป็นเรื่องไตรภูมิโลกสัณฐาน ซึ่งก็น่าจะหมายให้พระวิหารเป็นเสมือนดาวดึงส์พิภพบนยอดเขาพระสุเมรุ ศูนย์กลางจักรวาลเฉกเช่นเดียวกัน[2] จิตรกรรมทั้งสองแห่งนี้ จึงล้วนสื่อให้เห็นถึงการพยายามจำลองจักรวาลมาสู่อาคารพุทธสถานทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้ การเขียนภาพเทพพระเคราะห์ -เทพประจำทิศ และกลุ่มเทวบุตร์ไว้ในตำแหน่งต่างๆของอาคาร จึงมีความเหมาะสมยิ่ง เนื่องจากเทพเหล่านี้มีที่สถิตย์อยู่ในวิมานที่อยู่บนสรวงสรรค์ (ซึ่งได้จำลองลงมาสู่พื้นโลก ณ ที่นี้) และนอกจากจะเป็นการอัญเชิญให้มาสถิตย์ยังวิมานขององค์เทพแล้ว เทพเหล่านี้ก็ยังทำหน้าที่เป็นผู้ปกปักรักษาและคุ้มครององค์พระพุทธเจ้าผู้เป็นประธานภายในอาคารแห่งนี้ตามคติของอารักษ์ได้อย่างสมบูรณ์อีกด้วย

ภาพเทพเกี่ยวกับคัมภีร์นารายณ์สิบปางนั้น มีหลักฐานทางเอกสารในสมัยอยุธยา คือ "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม" กล่าวถึงว่า เคยมีการเขียนเอาไว้ที่บานทวารของพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทของกรุงศรีอยุธยาด้วย ซึ่งในปัจจุบันพระที่นั่งองค์นี้ได้ชำรุดเสียหายไปแล้ว การเขียนภาพดังกล่าว น่าจะสอดคล้องกับคติเทวราชา ที่พยายามจำลองสรวงสวรรค์ที่มีเหล่าทวยเทพทั้งหลายมาไว้ที่พระที่นั่ง ในพระบรมมหาราชวัง เพื่อเป็นการสร้างภาพของกษัตริย์ให้เป็นสมมุติเทพ อันเป็นคติที่รับกันสืบต่อมาจากเขมร คติการเขียนภาพเหล่านี้ ยังได้รับการสืบทอดมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ โดยได้พบว่ามีการเขียนภาพจิตรกรรมเทพผู้ทรงฤทธิ์ของศาสนาฮินดู ไว้บนผนังพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ในพระบรมมหาราชวังด้วย ซึ่งก็สอดคล้องกับ การตั้งราชวงศ์จักรี ที่เป็นการยกย่องกษัตริย์ให้เป็นเสมือนสมมุติเทพ หรือเทวราชา ซึ่งเป็นประเพณีที่สืบมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยานั่นเอง

แม้ว่ามีหลักฐานเกี่ยวกับการเขียนภาพนารายณ์สิบปางในลักษณะของเทพทวารบาล ที่พระที่นั่ง ในเขตพระราชวังมาตั้งแต่สมัยอยุธยาก็ตาม แต่ก็ยังไม่พบหลักฐานว่าได้มีการนำภาพกลุ่มเทพเหล่านี้มาเขียนไว้ในเขตพุทธสถานเลย หลักฐานเท่าที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน พบว่าได้มีการเขียนภาพในลักษณะของภาพเล่าเรื่องของกลุ่มเทพเนื่องในคัมภีร์นารายณ์สิบปาง ไว้ที่ พระอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม ในสมัยรัชกาลที่ ๓ โดยนำมาใช้แทนภาพทวารบาล "เทวดายืนแท่น" ดังเช่นที่เขียนมาเป็นประเพณีก่อนหน้านี้ ซึ่งการอัญเชิญกลุ่มเทพที่สืบเนื่องในคัมภีร์นารายณ์สิบปาง มาเป็นผู้พิทักษ์บนบานทวารและบัญชร สันนิษฐานว่าอาจเกิดเนื่องจากได้มีการฟื้นฟูวรรณกรรมต่างๆ

---

[2] เสมอชัย พูลสุวรรณ , "ภูมิจักรวาลของเขตพุทธาวาสวัดสุทัศนเทพวราราม" เมืองโบราณ ปีที่ ๑๘ , ฉบับที่ ๓-๔ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๓๕) : ๘๖-๑๐๒.

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

อย่างกว้างขวางในรัชสมัยนี้ ซึ่งในทางงานจิตรกรรมได้สะท้อนออกมาให้เห็นได้จาก การเขียนภาพชาดก และละครต่างๆกว่า ๓๐ เรื่อง ที่ผนังบานแผละ ภายในอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม ด้วยเหตุนี้ จึงมีความเป็นไปได้ว่า ภาพเทพเหล่านี้คงได้อิทธิพลมาจาก การฟื้นฟูคัมภีร์นารายณ์สิบปางขึ้นมาในระยะนี้เช่นกัน จากนั้นจึงได้คิดถ่ายทอดแบบเพื่อนำมาเขียนไว้บนบานประตู/หน้าต่าง ที่อุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม ซึ่งข้อสันนิษฐานนี้ สอดคล้องกับ ข้อมูลที่ปรากฏ ในสมุดไท เรื่อง คัมภีร์นารายณ์สิบปาง เลขที่ ๑๖ ที่เก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติ ซึ่งได้ระบุถึงปีที่สร้างคัมภีร์ไว้ว่า ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๕๗ อันเป็นรัชสมัย ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว [3] นอกจากนี้ ยังพบอีกว่า ในรัชกาลนี้ เมื่อครั้งบูรณะปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ก็ได้มีการเขียนภาพนารายณ์อวตาร ๑๐ ปาง ที่บริเวณเฉลียงลด ศาลาทิศรอบหอไตร ด้านทิศตะวันออกด้วย[4] (แต่ปัจจุบันถูกลบทิ้งไปหมดแล้ว) ข้อมูลเหล่านี้จึง น่าจะแสดงให้เห็นถึงความนิยมเกี่ยวกับคัมภีร์นารายณ์สิบปางในระยะนี้ได้เป็นอย่างดี

สำหรับแนวความคิดเกี่ยวกับ การเปลี่ยนแปลงของภาพเทพผู้พิทักษ์จาก "เทวดายืนแท่น" ตามแบบประเพณีเดิม มาเป็นภาพเทพผู้พิทักษ์ที่เกี่ยวเนื่องในคัมภีร์นารายณ์สิบปางนั้น อาจสืบเนื่องมาจาก ในรัชสมัยนี้ ได้มีการรับอิทธิพลทางด้านความคิด และศิลปกรรมจากภายนอก ที่ต่างไปจากประเพณีไทยเดิม อาทิ จากศิลปะจีน และศิลปะตะวันตก เป็นต้น จึงมีความเป็นไปได้ที่ว่า ช่างฝีมือในยุคนั้น ต้องการที่จะรังสรรค์ภาพในลักษณะอื่นๆขึ้นมา เพื่อประดับอาคารให้งดงาม ดังที่เราได้พบตัวอย่างเช่น การเขียนภาพลายเครื่องตั้งบูชาแบบจีนที่วัดราชโอรส , ภาพฝูงหลายขนาดที่บานประตูวิหารพระพุทธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนฯ , ภาพเครื่องราชกกุธภัณฑ์ที่อุโบสถวัดนางนอง เป็นต้น ภาพเหล่านี้ แม้อาจจะแตกต่างไปจากคติอารักษ์เดิมอยู่บ้างก็ตาม แต่ก็ล้วนเป็นการเขียนตกแต่งด้วยความตั้งใจของผู้สร้าง โดยให้มีความมุ่งหมายถึงสิ่งที่เป็นมงคลต่างๆกับพระอาราม นอกจากนี้ก็มีภาพอีกกลุ่มหนึ่งที่แสดงถึงแนวคิดของ "อารักษ์"เดิม อยู่ด้วย เช่น ภาพฝรั่งถือปืน และแขกถือกริชที่วัดสระเกศ หรือภาพเทพอัปสรที่วัด อัปสรสวรรค์ เป็นต้น ภาพเหล่านี้ แม้แตกต่างไปจากภาพของทวารบาลในสมัยก่อนหน้านี้ แต่ก็ยังคงรักษาแนวคิดของผู้ดูแลรักษาอาคารได้เป็นอย่างดี ด้วยเหตุผลดังกล่าว จึงน่าจะเป็นมูลเหตุของ การคิดสร้างภาพเทพเนื่องในคัมภีร์นารายณ์สิบปางมาเขียนในลักษณะของเทพผู้พิทักษ์ทวารและบัญชรขึ้นมา ซึ่งนอกจากจะเป็นการแสดงถึงตัวละครในวรรณกรรม(นารายณ์สิบปาง) แล้ว ภาพเทพดังกล่าวก็ยังมีความเหมาะสมกับคติของ "อารักษ์" เนื่องจากเทพเหล่านี้ล้วนเป็นเทพผู้ทรงฤทธิ์ และคงเป็นที่รู้จักกันอย่างดีของคนไทยในครั้งนั้นด้วย

---

[3] นิยะดา เหล่าสุนทร ,คัมภีร์นารายณ์ ๒๐ ปางกับคนไทย (กรุงเทพ : สำนักพิมพ์แม่คำผาง ,๒๕๔๐) , หน้า ๓๕-๓๙.

[4] อ้างถึงใน สงวน รอดบุญ ,พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์ (กรุงเทพ : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา ,๒๕๒๖), หน้า ๑๐๐.

มหาวิทยาลัยศิลปากร ศูนย์วิทยทรัพยากร

การเขียนภาพของเทพผู้พิทักษ์ที่เกี่ยวเนื่องในศาสนาฮินดู (โดยเฉพาะจากคัมภีร์นารายณ์สิบปาง) ในลักษณะของภาพเล่าเรื่องกิจกรรมสำคัญขององค์เทพ ยังได้พบสืบต่อที่อุโบสถวัดบวรสุทธาวาส อันเป็นวัด ประจำพระราชวังบวรสถานมงคลด้วย สำหรับงานจิตรกรรมภายในอุโบสถนี้คงเขียนขึ้นราวสมัยรัชกาลที่ ๔ หลังจากนั้นก็มิได้พบในพุทธสถานแห่งอื่นอีกเลย

เมื่อพิจารณา ลักษณะทางประติมานวิทยา และรูปแบบศิลปะแล้ว พบว่า การเขียนภาพเทพผู้พิทักษ์ ที่เกี่ยวเนื่องจากคัมภีร์นารายณ์สิบปาง ที่อุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม อันเป็นงานฝีมือสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น แม้ว่าเป็นรูปเทพที่เกี่ยวข้องกับศาสนาฮินดูก็ตาม แต่ช่างไทยก็ได้พยายามถ่ายทอดให้ออกมาเป็นตัวภาพที่มีลักษณะเป็น "เทวดาอย่างไทย" โดยเขียนท่าทาง ลักษณะหน้าตา ตลอดจนเครื่องทรงและเครื่องประดับ เลียนแบบภาพเทวดาของไทยที่มีมาก่อนหน้านี้ได้อย่างไม่ขัดตา อย่างไรก็ตาม พบว่ามี อิทธิพลของศิลปะจากภายนอก โดยเฉพาะศิลปะจีนได้พบอย่างมากมาย ทั้ง ในส่วนของฉากหลัง และแท่นที่ประทับของเทพในบางภาพ ตลอดจนพาหนะของเทพบางองค์ นอกจากนี้ก็ได้พบอิทธิพลของศิลปะแบบอินเดียอยู่บ้าง โดยศึกษาได้จากท่าทางการประทับของเทพบางองค์ และศาสตราวุธบางอย่าง สำหรับอิทธิพลของศิลปะทางตะวันตก ก็ได้เข้ามามีอิทธิพลต่อจิตรกรรมชุดนี้แล้ว ดังเช่น การจัดให้ฉากหลังเป็นแบบทัศนียวิทยา โดยเพิ่มมิติด้านความลึกขึ้นมา เป็นต้น แต่อิทธิพลของศิลปะต่างๆ เหล่านี้ ค่อนข้างมีความกลมกลืน และยังไม่โดดเด่นออกมาชัดเจน

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพจิตรกรรมเทพผู้พิทักษ์จากอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาส ซึ่งเป็นงานฝีมือในรัชกาลต่อมา (รัชกาลที่ ๔) แม้ว่า มีเรื่องราวของภาพมาจากคัมภีร์เดียวกัน แต่ฝีมือช่างก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก จิตรกรรมผู้พิทักษ์จากอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาส มีความใกล้ชิดและสอดคล้องมากกับตำราภาพฯ ที่สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ เช่นกัน[5] ภาพที่ปรากฏแสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่า ได้รับอิทธิพลจากภายนอกมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอิทธิพลศิลปะของอินเดีย[6] และ ลังกา[7] ดังจะเห็นได้จาก ท่าทางของภาพ ,เครื่องทรงและเครื่องประดับบางอย่าง เป็นต้น ซึ่ง

---

[5] กรมศิลปากร ,กองหอสมุดแห่งชาติ , ตำราภาพเทวรูป และเทวดานพเคราะห์ (กรุงเทพ:ไอเดียสแควร์ , ๒๕๓๕), บทนำ หน้า (๕).

[6] ไมเคิล ไรท์ ได้เคยเปรียบเทียบภาพจากตำราภาพฯ บางเล่มไว้ว่า ภาพเหล่านั้นบางภาพคงได้รับอิทธิพลมาจากหนังสือ THE HINDU PANTHEON ของ MOOR E. ซึ่งน่าจะเข้ามาสมัยรัชกาลที่ ๔ หรือก่อนเล็กน้อย ดูใน ไมเคิล ไรท์ "ตำราภาพเทวรูปพราหมณ์ คนวาดรูปในตำรา เคยดูอะไรมา.? " ศิลปวัฒนธรรม ๕ (มีนาคม ๒๕๓๗) : ๖๖-๗๓.

[7] ตัวอย่าง เช่น ภาพพระเทวริงค์ (อบต. ๒๔) ที่ลอกเลียนแบบมาจากภาพของ "กุลกุมาร"ซึ่งเป็นเทพชั้นรององค์หนึ่งของลังกา

อิทธิพลศิลปะเหล่านี้ คงเข้ามาโดยการส่งผ่าน จากการติดต่อระหว่าง ไทยกับประเทศทางตะวันตก โดยเฉพาะ อังกฤษ ซึ่งได้เริ่มมีการศึกษา และสนใจในอารยธรรม และปรัชญา ความเชื่อ ของอินเดีย และ ลังกา ซึ่งเป็นอาณานิคมของอังกฤษอยู่ในขณะนั้น สำหรับอิทธิพลศิลปะจีนที่เคยได้รับความนิยมก่อนหน้านี้ ได้พบลดน้อยลงไปมาก

ผลของการศึกษาภาพเทพผู้พิทักษ์บนแผ่นบานประตู/หน้าต่างในครั้งนี้ สามารถสะท้อนให้เห็นสภาพสังคมครั้งต้นกรุงรัตนโกสินทร์ได้ในระดับหนึ่ง กล่าวคือ ในช่วงเริ่มต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ครั้งรัชกาลที่ ๑ พระองค์ได้โปรดฯให้มีการฟื้นฟูพุทธศาสนาอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้น เมื่อ ปี พ.ศ.๒๓๓๑ แต่ถึงแม้ว่า พระองค์เป็นพุทธมามกะอย่างสมบูรณ์ก็ตาม ก็มิได้ทรงต่อต้านความเชื่อของคนในสังคมเกี่ยวกับไสยศาสตร์แต่อย่างใด ดังจะเห็นได้จาก ข้อความในพระราชกำหนดที่ทรงประกาศให้ทราบว่า "...บันดามีสารเทพารักษ์ พระภูมิเจ้าที่ พระเสื้อเมืองทรงเมือง ให้บำรุงซ่อมแปลงที่ปรลกหักพังนั้นให้บริบูรณ์ และแต่งเครื่องกระยาบวดผลไม้ถั่วงา เป็นต้น และธูปเทียนของบูชาฟ้อนรำบวงสรวงพะสีกำม ถวายสิ่งอันสมควรแก่เทพารักษ์ แต่อย่านับถือว่ายิ่งกว่าพระไตรสระณาคม..."[8] ซึ่งความในพระราชกำหนดนี้แสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงเข้าพระทัยเกี่ยวกับความเชื่อในบรรดาเทพ และภูติผี อันเป็นความเชื่อพื้นฐานในสังคม ที่เข้ามาผสมกับพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี จึงได้โปรดฯให้บำรุงศาลเทพารักษ์ต่างๆ เหล่านี้ เพื่อให้เป็นขวัญของประชาชน แต่ในขณะเดียวกันก็ทรงพยายามให้ผู้คนในสังคมเข้าใจในแก่นของพุทธศาสนาด้วย อย่างไรก็ตาม เนื่องจากในระยะการตั้งกรุงนี้ บ้านเมืองยังไม่ค่อยสงบเรียบร้อย การสร้างพระอารามต่างๆ จึงมีอยู่ไม่มากนัก และงานสถาปัตยกรรม /ศิลปกรรมต่างๆ ส่วนใหญ่ก็ยังคงถ่ายทอดรูปแบบมาจากศิลปะสมัยอยุธยาเกือบทั้งสิ้น ซึ่งในกรณีของเทพผู้พิทักษ์บานทวารและบัญชรในสมัยนี้ ช่างก็ยังคงเขียนเป็น "ภาพเทวดายืนแท่น" ที่สืบมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยานั่นเอง

ในสมัยต่อมา คือ รัชสมัยของรัชกาลที่ ๒ และ ๓ ในระยะนี้ ได้มีการติดต่อกับชนต่างชาติอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะกับชาวจีน และชาติตะวันตก ทำให้อิทธิพลทั้งศิลปะ และแนวความคิดในการสร้างงานของต่างชาติได้แพร่กระจายเข้ามาด้วย ประกอบกับขณะนั้นบ้านเมือง ค่อนข้างมีความสงบเรียบร้อยแล้ว จึงได้มีการสร้างและบูรณะพระอารามกันอย่างมากมาย โดยเฉพาะ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระองค์ทรงโปรดฯให้มีการเปลี่ยนแปลงรูปทรงสถาปัตยกรรมของพระอารามขึ้นส่วนหนึ่ง (อันรวมถึงงานศิลปกรรมตกแต่งต่างๆด้วย) ทำให้เกิดพระอารามที่มีรูปทรงแปลกตาออกไป ดังเช่นที่เรียกกันว่า "แบบพระราชนิยมในพระบาทสมเด็จ

---

[8]มหามกุฏราชวิทยาลัย , พุทธศาสนประวัติสมัยรัตนโกสินทร์ และราชวงศ์จักรี ๒๐๐ ปี (กรุงเทพ : กรุงสยามการพิมพ์ ,๒๕๒๕), หน้า ๖๙-๗๐.

พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว" และในรัชกาลนี้ เราได้พบว่า คติของอารักษ์ที่พบกันอยู่ในบริเวณหลังบานประตู/หน้าต่าง ส่วนหนึ่งได้เปลี่ยนแปลงจาก "ภาพเทวดายืนแท่น" ตามแบบอย่างจากสมัยอยุธยา กลายเป็นจิตรกรรมในรูปแบบอื่นๆ โดยมิได้เคร่งครัดตามรูปแบบเดิม ซึ่งอาจสันนิษฐานได้ว่า คงเกิดจากการที่ช่างต้องการรังสรรค์งานในรูปแบบใหม่ เพื่อให้สอดคล้องกับกระแสอิทธิพลของต่างชาติ (โดยเฉพาะจีน และตะวันตก)ที่หลั่งไหลเข้ามาอยู่ในขณะนั้น ดังเช่นกรณีการพบภาพเทพผู้พิทักษ์จากวิหาร และอุโบสถวัดสุทัศนเทพวราราม ซึ่งนับเป็นรูปแบบใหม่ของผู้พิทักษ์พระอาราม โดยได้นำภาพเทพในศาสนาฮินดู (ที่เกี่ยวเนื่องในคัมภีร์นารายณ์สิบปางที่ได้มีการฟื้นฟูขึ้นใหม่ในรัชสมัยนี้) ตลอดจนภาพเทพพระเคราะห์ และทิศบาล ซึ่งเข้าใจว่าเป็นเทพที่รู้จักกันอย่างดีของคนชั้นสูง มาเขียนไว้ที่อาคารพุทธสถานทั้งสองแห่ง

ต่อมา สมัยรัชกาลที่ ๔ ซึ่งในช่วงนี้อิทธิพลของชาติตะวันตกได้เข้ามาอย่างต่อเนื่อง เราก็ได้พบภาพเทพในศาสนาฮินดูมาใช้เป็นเทพผู้พิทักษ์ที่อุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาส แต่มีรูปแบบของภาพที่แตกต่างไปจากที่อุโบสถวัดสุทัศน์ฯ โดยภาพจากอุโบสถวัดบวรสถานสุทธาวาส แสดงให้เห็นถึงศิลปะอินเดียอย่างเด่นชัด ซึ่งเข้าใจว่า น่าจะเกิดจากการสร้างภาพขึ้นโดยใช้ต้นแบบจากทางอินเดีย (ที่ส่งผ่านมาจากติดต่อกับอังกฤษ) และนำมาประยุกต์ให้เข้ากับเทวนิยายที่เพิ่มเติมในไทย สำหรับภาพผู้พิทักษ์ที่อุโบสถวัดราชนัดดารามซึ่งเข้าใจว่า เป็นงานฝีมือสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้น ช่างได้นำเอาภาพเทพพระเคราะห์ ,ทิศบาล และกลุ่มเทวบุตร์ มาเขียนไว้ได้อย่างครบถ้วน แต่ดูเหมือนว่าจะมีฝีมือที่ด้อยกว่าจิตรกรรมจากที่แห่งอื่นๆ แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้จะอยู่ในช่วงที่อิทธิพลต่างชาติเข้ามาอย่างเต็มที่แล้วก็ตาม แต่ภาพก็ดูมีลักษณะเป็นภาพแบบไทย ซึ่งก็อาจเป็นผลมาจากการพยายามฟื้นฟูงานช่างไทยให้กลับมาอีกครั้งก็เป็นได้

สิ่งที่น่าสนใจก็คือ คติการเขียนภาพเทพผู้พิทักษ์ในลักษณะเช่นนี้ ได้พบเพียงเฉพาะ ๔ อาคารที่นำมาศึกษาเท่านั้น และอาคารเหล่านี้ก็ล้วนเป็น พระอารามหลวง และพระอารามประจำบวรราชวัง ทั้งสิ้น จึงอาจส่อสะท้อนให้เห็นว่า คติดังกล่าวคงเป็นปรากฏการณ์พิเศษ ที่มิได้มีผลต่อประชาชนทั่วไป การที่พบภาพเหล่านี้เฉพาะอาคาร ๔ แห่งดังกล่าว อาจให้ข้อสันนิษฐานได้ว่า ภาพเขียนลักษณะนี้ ได้จำกัดให้เขียนได้เฉพาะพระอารามที่มีความสำคัญเท่านั้น เนื่องจากคติของเทพเนื่องในศาสนาฮินดูเหล่านี้ มีความเกี่ยวข้องอย่างใกล้ชิดกับคติของเทวราชา ที่สถาบันกษัตริย์ของไทยรับมาจากเขมร ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว (ดังเช่น การพบภาพเขียนนารายณ์สิบปางที่พระราชวังของอยุธยา และรัตนโกสินทร์) เมื่อช่างได้นำมาเขียนไว้ในพระอาราม จึงจำกัดเฉพาะเพียงพระอารามสำคัญ ที่กษัตริย์ (หรือบรมวงศานุวงศ์)เป็นผู้ให้การอุปถัมภ์เท่านั้น ด้วยเหตุนี้ ภาพดังกล่าวจึงคงมิได้มีความเกี่ยวข้องกับประชาชนทั่วไปในสังคมแต่อย่างใด อย่างไรก็ตาม คติการเขียนภาพเช่นนี้คงมิได้รับความนิยมมากเท่าใด ทั้งนี้เนื่องจากหลังจากนี้แล้ว การเขียนภาพเทพผู้

มหาวิทยาลัยศิลปากร ศูนย์วิทยทรัพยากร

พิทักษ์ก็ได้กลับไปเขียนเป็นภาพเทวดายืนแท่นตามแบบอย่างเดิมดังที่เคยเขียนกันมาในสมัยก่อนหน้านี้

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์